

В. Д. ШАПОВАЛ

Валерій Дмитрович Шаповал, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського

НАУКОВІ ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВА ГРОМАДЯН НА ПРАВОВУ ДОПОМОГУ В УКРАЇНІ

Визначаючи зміст концепції прав людини і громадянина, варто наголосити, що вона відображає дуалізм у поглядах на громадянське суспільство й державу. Природні права належать особі безпосередньо. Роль держави при цьому зводиться до забезпечення умов для їх реалізації. Нерідко сукупність природних прав позначається терміном «права людини». До цих прав зазвичай відносять різні права і свободи особи, пов'язані з її існуванням і діяльністю як абстрактного індивіда. На відміну від таких прав і свобод, «права громадянина» визначаються і встановлюються державою. Головне їх призначення – забезпечити участь особи в державно-політичному житті шляхом надання їй відповідних юридичних можливостей. Цим особа як суб'єкт конституційних правовідносин, по суті, ставиться в певну залежність від держави.

Проте правове значення прав людини визначається не тільки для конкретного суспільства чи держави, а й для усього процесу їх розвитку, оскільки права можуть бути критеріями легітимації як певного державного й суспільного порядку, так і відповідної формації в цілому. Тому для правового виміру історичного процесу визначальним є ступінь розвитку й забезпечення прав і свобод людини і громадянина та обмеження ними держави.

Слід зважати й на те, що держава та її органи мають специфічні, притаманні тільки їм владні права (повноваження). У межах правовідносин, пов'язаних із здійсненням таких повноважень, держава об'єктивно є вихідним суб'єктом. Про це свідчить і наявність такого права особи, як право на правову допомогу.

Отже, вважаємо, що вдаватися виключно до природного права недостатньо. Права людини є передусім моральними вимогами до позитивного права. Лише завдяки їх позитивуванню за допомогою законодавства, конституційного або міжнародного права вони стають реальними¹.

Протягом останніх років вийшло в світ небагато ґрунтовних наукових праць – монографій, дисертацій, наукових статей, у яких комплексно розкривалися б проблеми забезпечення конституційного права громадян на правову допомогу або окремі аспекти цієї складової та багатогранної теми, що, безумовно, є теоретико-методологічним підґрунтям дослідження концептуальних проблем становлення прав і свобод громадян в Україні взагалі. Але такі дослідження проводилися.

Так, у науці кримінального процесу окремим аспектам цієї проблематики присвячено роботи В. Д. Адаменка, С. А. Альперга, М. І. Бажанова, О. В. Бауліна, О. Д. Бойкова, М. М. Гродзинського, Ю. М. Грошевого, Н. А. Дрьоміної, П. С. Елькінд, С. П. Єфімічева, В. С. Зеленецького, Г. К. Кожевнікова, Л. Д. Кокорева, О. Р. Михайленка, М. М. Михесенка, І. Л. Петрухіна, М. А. Погорецького, М. М. Полянського, А. Л. Рівліна, В. М. Савицького, Ю. І. Стецовського, М. С. Строговича, В. М. Трофименка, Ю. В. Хомадова, О. Г. Шило, М. Є. Шумила, М. О. Чельцова-Бебутова та ін. Але ці роботи стосувалися надання безоплатної правової допомоги.

Окрема група українських учених присвятила свої дослідження українській адвокатурі, що є спеціалізованою структурою з надання безоплатної правової допомоги. Це книги, статті, дисертації А. М. Бірюкової, Є. Ю. Бови, Т. В. Варфоломєєвої, Є. В. Васьковського, В. Г. Гончаренка, С. В. Гончаренка, І. Ю. Гловацького, Ю. М. Грошевого, А. Я. Дубинського, О. Л. Жуковської, Я. П. Зейкана, С. В. Ківалова, В. Т. Маляренка, М. А. Маркуш, О. В. Марцеляка, О. Р. Михайленка, А. В. Молдована, В. В. Молдована, В. Т. Нора, В. О. Попелюшка, С. Ф. Сафулька, О. Д. Святоцького, М. І. Сірого, З. Д. Смітєнко, С. Я. Фурси, Д. П. Фіолєвського, В. П. Шибіко, О. Г. Яновської, Ю. П. Яновича та інших. Принаймні протягом останніх років вони активно досліджували проблему надання безоплатної правової допомоги в Україні та її гарантування в сучасних умовах.

Але, на нашу думку, право громадян на одержання правової допомоги у цих працях не стало предметом спеціального дослідження, а розглядалося тільки як складова частина проблем з надання безоплатної правової допомоги в Україні.

Традиційно у навчальній літературі права громадян розглядаються у межах навчальної дисципліни «Конституційне право України», у окремих параграфах, а саме: у підручниках за редакцією та В. Федоренка², Ю. С. Шемшученка³, В. Колісника та Ю. Барабаша⁴, О. Фрицького⁵ та виданнях авторів курсу «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» А. М. Колодія та А. Ю. Олійника⁶, П. М. Рабиновича⁷ та ін.

Отже, наукові здобутки зазначених та інших дослідників, а також їх концептуально-теоретичний і критичний аналіз значною мірою складають джерелознавчий масив цього дослідження.

Нормативну базу дослідження становить система нормативно-правових актів національного та міжнародного законодавства, а саме: Закони України «Про безоплатну правову допомогу» від 2 червня 2011 р.⁸,

«Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р.⁹, «Про місцеві вибори» від 14 липня 2015 р.¹⁰, «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 р.¹¹, «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 р.¹², «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 5 липня 2012 р.¹³, «Про забезпечення права на справедливий суд» від 12 лютого 2015 р.¹⁴ та інші.

Проте вважаємо, що на сьогодні нормативна база гарантування права громадян на правову допомогу потребує ґрунтовного реформування і відповідної гармонізації з європейськими стандартами, а це можливо тільки за наявності комплексного дослідження системи прав і свобод людини і громадянина в Україні з визначенням концептуальних засад поняття вказаної правової категорії, окресленням критеріїв класифікації та аналізом видової диференціації. Подібних наукових досліджень у сучасній юридичній науці майже немає, проте деякі праці науковців, що так чи інакше торкалися цієї проблематики як в Україні, так і в зарубіжних країнах, заслуговують на окрему увагу.

Дослідження таких вчених, як: В. Н. Буробіна, Т. В. Апарової, М. Ю. Барщевського, Т. В. Варфоломеевої, О. Д. Святоцького з цього питання переважно зосереджуються на вивченні статусу адвокатури та її призначення в кримінальному і цивільному процесах.

Учені, які вивчали питання реалізації права на правову допомогу, пропонують починати дослідження з визначення терміна «допомога»¹⁵. Так, за тлумачним словником С. І. Ожегова і Н. Ю. Шведової, допомога – це сприяння кому-небудь у чому-небудь, участь у чому-небудь, що приносить полегшення¹⁶. Як вбачається, сенс розглядуваного поняття полягає в наданні особі, яка цього потребує, того чи іншого блага, яке така особа не може отримати самостійно з тієї чи іншої причини. При цьому вказане благо для особи є дійсно необхідним, оскільки приносить їй полегшення.

У науці пропонуються найрізноманітніші визначення поняття «кваліфікована правова допомога», такі як: «діяльність осіб, що володіють спеціальними знаннями в галузі права, з надання якісних правових послуг»¹⁷; «насамперед консультативні послуги та представництво інтересів»¹⁸; «не стільки право підозрюваного, обвинуваченого або підсудного використовувати в якості захисника будь-яку особу, яку вони вважають кваліфікованою, скільки залучення для здійснення захисту особи, яка дійсно має відповідні професійні навички (адвоката)»¹⁹; «право кожного на звернення до адвоката, який здійснює на професійній основі захист прав, свобод та інтересів людини і громадянина, іншої особи, надання якою кваліфікованої юридичної допомоги визнано законодавчо у внутрішньонаціональному та міжнародному механізмах здійснення правосуддя»²⁰; «гарантована законом можливість особи отримувати необхідну для неї допомогу від осіб, які володіють спеціальними юридичними знаннями, уміннями і навичками, що дозволяють людині ефективно захищати і відстоювати свої права та законні інтереси»²¹; «цілеспрямована діяльність адвоката щодо сприяння у використанні наданих законом можливостей особі, залученій до сфери кримінально-процесуальних відносин»²²; «діяльність уповноважених на те законом суб'єктів, що здійснюється в установленому законом порядку і з своєчасним використанням, належних правових засобів, які співрозмірні процесуальним обставинам і вимогам закону і є необхідними для сприяння реалізації, захисту прав, свобод і законних інтересів кожного в кримінальному судочинстві, відновлення порушених прав, запобігання незаконному, необґрунтованому обмеженню прав, свобод і законних інтересів»²³.

У правовій державі пріоритет людської особистості, її прав і свобод є однією з основних засад правової системи. Україна належить до таких держав, оскільки ст. 3 Конституції проголошує гарантії щодо забезпечення державою прав і свобод людини. Важливе значення у забезпеченні охорони та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні як демократичній правовій державі має право особи на правову допомогу, що закріплене у ст. 59 Конституції України. Це право є одним з невід'ємних прав людини і громадянина і має загальний характер²⁴.

Питанням забезпечення права на правову допомогу частково присвячені праці теоретиків права, фахівців у галузі конституційного права, практичних працівників, суддів, політичних діячів, таких як: Н. А. Влащенко, І. Л. Петрухін, С. Б. Абросимова, В. Д. Босай, С. М. Тимченко, А. Ф. Изварина, Н. А. Колоколов, І. В. Назаров, І. С. Марочкін, Н. В. Сібільова, В. С. Стефанюк, В. І. Шишкін, Т. І. Француз та інших. Саме ці вчені досліджували питання судової влади, яка є невід'ємним елементом застосування права на правову допомогу. Але метою цих наукових досліджень був аналіз правової доктрини, яка стосується судової влади, визначення поняття «судова влада» та формулювання на такому підґрунті власного визначення.

Закордонні дослідники Ю. Дмитрієв та Г. Черемних право на правову допомогу розглядали крізь призму судової влади, яка, на їх думку є, публічно-правовим утворенням, що являє собою систему спеціальних державних і муніципальних органів, наділених передбаченими законом владними повноваженнями, які спрямовані на встановлення істини, відновлення справедливості, вирішення спорів і покарання винних, рішення яких є обов'язковими для виконання всіма особами, яких вони стосуються²⁵.

У сучасній науковій літературі зустрічаємо такі визначення поняття «правова допомога»: а) допомога, яка надається адвокатами лише у разі захисту від обвинувачення у кримінальних справах; б) будь-який вид допомоги, за винятком захисту особи від обвинувачення у кримінальних справах; в) будь-яка правова допомога, яка надається суб'єктами, передбаченими в законі, безоплатно і на підставах, визначених законом; г) будь-який вид допомоги, який надається адвокатами, на відміну від приватно практикуючих юристів, які не є адвокатами (фахівці у галузі права), чи юридичних осіб приватного права (юридичних фірм, юридичних компаній), що надають правові послуги²⁶.

Науковий інтерес до проблематики, що стосується права на правову допомогу, надання правової допо-

моги тощо також свідчить про її актуальність. Зокрема, теоретичним питанням права на правову допомогу присвятили наукові праці ряд відомих українських учених.

Так, правова допомога, на думку В. С. Наливайка, – це насамперед правове поняття, закріплення якого в Основному Законі має на меті забезпечити єдність нормативного змісту правової допомоги в державі та мінімальний рівень її гарантії, незалежно від суб'єкта юридичної підтримки і предметної спеціалізації конкретних (галузевих) відносин, з якими пов'язане її надання²⁷.

Під правовою допомогою О. В. Кузьменко розуміє можливість особи використовувати або захищати свої права у будь-яких судах, компетентних ухвалювати рішення у цивільних, адміністративних справах тощо²⁸. У довідковій літературі правова допомога визначається як сформована в міжнародних відносинах система нормативних і організаційно-правових засобів, які використовуються при співробітництві держав у галузі взаємного надання допомоги щодо цивільних, сімейних і кримінальних справ, що потребують здійснення процесуальних дій на території більш ніж однієї держави.

О. А. Бранчук та М. С. Демкова досліджують проблеми інституту правової допомоги в Україні та зарубіжних країнах. Зокрема, названі автори пропонують на законодавчому рівні визначити правову допомогу як будь-які дії, що мають правовий зміст і вчиняються визначеними в законі суб'єктами, які мають відповідний рівень освіти, спрямовані на реалізацію та захист прав, свобод і законних інтересів особи, яка звертається за допомогою, і мають відповідати принципам їх надання²⁹.

В. Г. Андрусів визначає правову допомогу як діяльність, спрямовану на реалізацію та захист прав, свобод і законних інтересів заінтересованих суб'єктів, яка здійснюється уповноваженими на це органами або особами на підставах, у порядку та у видах, не заборонених Конституцією та законами України³⁰. Ю. Т. Шрамко пропонує розглядати правову допомогу як дії, спрямовані на реалізацію та захист прав, свобод і законних інтересів особи, яка звертається за допомогою; ці дії повинні відповідати визначеним принципам їх надання, учинятися зазначеними в законі суб'єктами, які мають відповідний рівень кваліфікації³¹.

Таким чином, у науковій літературі висловлюються різні думки щодо змісту поняття правової допомоги. Спільним для них є висновок про те, що правова допомога полягає у вчиненні певних дій, які спрямовані на захист прав і свобод людини, певними суб'єктами, щодо яких висувається кваліфікаційна вимога стосовно рівня фахової освіти (не нижче, ніж спеціаліст-юрист).

Отже, можна зробити висновок, що більшість прав і свобод людини є загальноновизнаними. Міжнародна правотворчість сприяє подальшому розвитку цих прав. Розвиток інституту прав і свобод людини залежить насамперед від діяльності міжнародних організацій і внутрішньодержавної практики у цій галузі.

Таким чином, аналіз наукових праць з проблеми дослідження показує, що питання щодо права громадян на правову допомогу і його забезпечення в Україні ще недостатньо вивчене. Залишилися практично без аналізу саме поняття і зміст цього права, його юридична природа і місце в системі інших прав і свобод. До того ж аналіз права громадян на правову допомогу необхідно на сьогодні провести на сучасному рівні, за аналізом новітнього українського законодавства, що прийнято в останні роки.

У роботі на теоретичному рівні проаналізовано необхідність наукового дослідження питань природи, поняття, змісту та системи конституційних громадянських прав і свобод людини та громадянина, їх місця і значення в системі основних прав людини і громадянина та забезпечення громадян правом на правову допомогу, що гарантує правову, організаційну, матеріально-фінансову самостійність, судових та інших правових форм захисту цього права; визначено поняття права громадян на правову допомогу; з'ясовано, що право на правову допомогу відображає дуалізм у поглядах на громадянське суспільство і державу; досліджено практику застосування права громадян на правову допомогу.

На підставі проведеного дослідження можна дійти висновку, що лише комплексне вивчення конституційної історії, теорії та практики зарубіжного досвіду створять сприятливе підґрунтя для подальшого розвитку прав і свобод в Україні, становлення моделі українського конституціоналізму.

¹ Сутність природних прав людини // Актуальні проблеми правознавства: питання історії, теорії та практики : матеріали V Міжвузівської наукової конференції за результатами роботи у 2010/2011 навчальному році (27–28 квітня 2011 р.). – Полтава : ТОВ «Фірма Техсервіс», 2011. – 396 с.

² Конституційне право України. Академічний курс : підруч. : у 2 т. / за заг. ред. В. Л. Федоренка. – К. : Юридична думка, 2006. – Т. 1. – 544 с.

³ Конституційне право України. Академічний курс : підручник : у 2 т. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Юридична думка, 2008. – Т. 2. – 800 с.

⁴ Конституційне право України : підруч. для студ. вищ. навч. закл. ; за ред. В. П. Колісника та Ю. Г. Барабаша. – Х. : Право, 2008. – 416 с.

⁵ Фрицький О. Ф. Конституційне право України : підруч. / О. Ф. Фрицький. – [3-є вид., перероб. і доп.] – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 512 с.

⁶ Колодій А. М. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні : підруч. / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К. : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 350 с.

⁷ Рабинович П. М. Права людини і громадянина : навч. посіб. / П. М. Рабинович, М. І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2004. – С. 19.

⁸ Основні положення Закону України «Про безоплатну правову допомогу» : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3460-17> – Назва з екрану.

⁹ Основні положення Закону України «Про місцеве самоврядування України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр> – Назва з екрану.

¹⁰ Основні положення Закону України «Про місцеві вибори» : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/595-19> – Назва з екрану.

¹¹ Основні положення Закону України «Про Національну поліцію» : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/580-19> – Назва з екрану.

¹² Основні положення Закону України «Про прокуратуру» : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1697-18> – Назва з екрану.

¹³ Основні положення Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5076-17> – Назва з екрану.

¹⁴ Основні положення Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд» : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/192-19> – Назва з екрану.

¹⁵ Мельниченко Р. Г. Право на юридическую помощь: конституционные аспекты : моногр. / Р. Г. Мельниченко. – Волгоград : Изд-во ВАГС, 2003. – 200 с.

¹⁶ Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – М. : Рус. яз., 1992. – 921 с.

¹⁷ Дмитриев Ю. А. Судебная власть в механизме разделения властей и защите прав и свобод человека / Ю. А. Дмитриев, Г. Г. Черемних // Государство и право. – 1997. – № 8. – С. 48.

¹⁸ Наливайко В. С. Поняття і значення правової допомоги в Україні / В. С. Наливайко, О. В. Тарашук // Юриспруденція: теорія і практика. – 2009. – № 2 (52). – С. 17–23.

¹⁹ Кузьменко О. В. Адміністративна юстиція в Україні : навч. посіб. / О. В. Кузьменко. – К., 2007. – 650 с.

²⁰ Шрамко Ю. Т. Конституційне регулювання інституту безоплатної правової допомоги в країнах СНД і Балтії (порівняльний аналіз) / Ю. Шрамко // Наукова бібліотека. – 2009. – № 5.

²¹ Андрусів В. Г. Співвідношення забезпечення адвокатурою права на захист з наданням правової допомоги / В. Г. Андрусів // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2006. – № 12 (62). – С. 126–131.

²² Про безоплатну правову допомогу : Закон України : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3460-17>

²³ Про місцеve самоврядування України : Закон України : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр>

²⁴ Сутність природних прав людини // Актуальні проблеми правознавства: питання історії, теорії та практики : матеріали V Міжвузівської наукової конференції за результатами роботи у 2010/2011 навчальному році (27–28 квітня 2011 р.). – Полтава : ТОВ «Фірма Техсервіс», 2011. – 396 с.

²⁵ Дмитриев Ю. А. Вказана праця. – С. 48.

²⁶ Апарова Т. В. Суды и судебный процесс Великобритании: Англия, Уэльс, Шотландия / Институт международного права и экономики. [Текст] / Т. В. Апарова. – М. : Триада, ЛТД, 1996. – 157 с.

²⁷ Наливайко В. С. Вказана праця. – С. 17–23.

²⁸ Кузьменко О. В. Вказана праця. – 650 с.

²⁹ Бранчук О. А. Правова допомога: Зарубіжний досвід і пропозиції для України / О. А. Бранчук, М. С. Демкова. – К. : Факт, 2004. – 336 с.

³⁰ Андрусів В. Г. Вказана праця. – С. 130.

³¹ Шрамко Ю. Т. Вказана праця.

Резюме

Шаповал В. Д. Наукові джерела дослідження права громадян на правову допомогу в Україні.

У статті проаналізовано питання щодо дослідження джерельної бази права громадян на правову допомогу в Україні. Пояснюється це тим, що в Україні недостатня кількість праць щодо вивчення вищезазначеного конституційного права громадян.

Ключові слова: Конституція України, джерела дослідження, право громадян на правову допомогу.

Резюме

Шаповал В. Д. Научные источники исследования права граждан на правовую помощь в Украине.

В статье проанализированы вопросы по исследованию источников права граждан на правовую помощь в Украине. Объясняется это тем, что в Украине недостаточное количество работ, в которых изучается вышеизложенное конституционное право граждан.

Ключевые слова: Конституция Украины, источники исследования, право граждан на правовую помощь.

Summary

Shapoval V. Scientific sources of researching citizens' right on legal help in Ukraine.

The article deals with analyzing the issues of researching source basis of the citizens' rights on legal help in Ukraine. The author explains it by the lack of researches concerning the study of the abovementioned right of citizens in Ukraine.

Key words: the Constitution of Ukraine, research sources, right of citizens on legal help.